

ÇAĞDAŞ TARİH YAZICILIĞINDA SELÇUKLULAR

СЕЛЬДУЖУКСКАЯ ТЕМАТИКА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Rauf A. Hüseyinov*

Çev. Dastanbek Razakov**

Yay. Haz. Gürkan Açıköz***

Öz

SSCB ülkeleri ve Selçukluların hâkimiyet kurduğu diğer ülkelerin tarihleri ile ilgili olarak 19. yüzyılın sonlarından günümüze kadar birçok araştırma yapılmıştır. SSCB'de yapılan araştırmalarda genel olarak iyi analiz edilen kaynaklar esas alınmış ve konulara çoğunlukla objektif bir şekilde yaklaşmıştır. Özellikle V. Gordlevskiy'nin, Küçük Asya Selçukluları ile ilgili eseri kaynak yetersizliğine rağmen önemli bilgiler içermektedir. Batı Avrupalı tarihçilerin eserlerinde belirli metodolojik kısıtlamalar olmasına rağmen, özel konulara tahsis edilmiş çalışmalar faydalı sonuçlar içermektedir. Başta C. Cahen olmak üzere diğer tarihçilerin eserleri de bu açıdan değerlendirilebilir. Türkiyeli tarihçilerin Selçuklular ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarda da metodolojik kısıtlamaların ve sübjektif yaklaşımların mevcut olduğu görülmektedir. Fakat İ. Kafesoğlu, M. A. Köymen, O. Turan ve F. Sümer'in çalışmaları eleştirilebilir yönlerine rağmen birçok kaynağın kullanıldığı ve önemli konuların ele alındığı çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Genel olarak Selçuklular ile ilgili yapılan çalışmalar; belirli yapılanmalar, atabegler kurumu, dönemin etnografyası ve askeri-siyasi tarih gibi konulara odaklanmaktadır. Irak Selçukluları ve

* Prof. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye dastan.razakov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5326-293>.

*** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye gurkanacikgoz90@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7184-0304>.

Azərbaycan İldenizlilər Atabegliği gibi siyasi oluşumlar üzerinde ise yeterli derecede durulmamaktadır. Selçuklular ile ilgili çalışma yapan uzmanlar arasında ülkeler arası bilimsel temas ile iletişim ağının kurulması ve ortak bir çalışma yapılması gerekmektedir.

•

Anahtar Kelimeler

SSCB, Transkafkasya, Selçuklular, Ön Asya, Küçük Asya

Абстракция

С конца 19 века до наших дней по истории стран СССР и других стран, где господствовали сельджуки проводились многие исследования. Особенно, работа В. Гордлевского по Мало-Азиатским Сельджукам, несмотря на нехватку ресурсов, содержит важную информацию и фокусируется на многих важных вопросах. Исследования, проводимые в СССР, основывались на хорошо проанализированных источниках, и к теме был вполне объективный подход. Несмотря на некоторые методологические ограничения, существуют исследования западноевропейских историков, посвященные специальным темам которые включают полезные результаты. Работы других историков, особенно К. Каена, также могут быть оценены в этом плане.

Турецкие историки в своих исследованиях по теме сельджуков показывают, что существуют методологические ограничения и субъективный подход. Однако работы И. Кафесоглу, М. А. Кёймена, О. Турана и Ф. Сумера можно оценить, как исследования, в которых использовалось много источников и обсуждались важные вопросы, несмотря на их критические аспекты. С другой стороны, политические структуры, такие как Иракские Сельджуки и атабеки Ильдегизидов Азербайджана, недостаточно детально освещены. Исследователям, изучающим сельджуков, необходимо создать научную сеть связи и коммуникации между странами, а также проводить совместные исследования. В целом исследования сельджуков сосредоточены на конкретных структурах, институте атабея, этнографии периода и военно-политической истории.

•

Ключевые Слова

СССР, Закавказье, Сельджуки, Передняя Азия, Малая Азия.

GİRİŞ

SSCB döneminin ve günümüzün en önde gelen Selçuklu tarihçilerinden Rauf Alişiroviç Hüseyinov, 1929 yılında Azerbaycan'ın Bakü şehrinde doğmuştur. Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamlayan Hüseyinov, 1951-1955 yılları arasında St. Petersburg'da "Aspirantura"¹ eğitimi görmüş, "Türk Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Süryani Mihail Kroniği" (1955) konulu teziyle "Tarih İlimleri Adayı" derecesini almış, 1969 yılında tamamladığı "Selçuklular ve Kafkasya" başlıklı teziyle de profesörlük unvanını almaya hak kazanmıştır. Daha sonraki yıllarda da ağırlıklı olarak Selçuklu dönemi olmak üzere, Kafkasya ve Transkafkasya ülkeleri ile ilgili birçok makale kaleme alan, aynı konular üzerine kitapları ve sempozyum-konferans bildirileri bulunan Hüseyinov, günümüzde de Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde öğretim üyesi olup, bilimsel çalışmalarına devam etmektedir.

Rusça'nın yanı sıra Türkiye Türkçesi, İngilizce ve Fransızca dillerinde makaleler de kaleme alan Hüseyinov, çoğunlukla Ortaçağ Süryani kaynaklarının ışığında Selçuklu dönemi ve Azerbaycan tarihi konularına ağırlık vermiştir. Yazarın bu konular ile ilgili bazı çalışmaları şunlardır: *Kafkaz i Seldjuki (Kafkasya ve Selçuklular)*, Bakü, 2010 (en son baskı); *Siriyskie İstoçniki XII-XIII Vekov ob Azerbaydjane (Azerbaycanla İlgili XII-XIII. Yüzyıl Suriye Kaynakları)*, Bakü, 1960; *Istoriya Azerbaydjana, S Prevejših Vremen po 1920 god (V Soavtorstve) [Azerbaycan Tarihi, Eskiçağ'dan 1920'ye Kadar (Kollektif Çalışma)]*, Bakü, 2000; "Les Sources Syriaques des XIIe et XIIIe Siecles Concernant l'Azerbaïdjan", *Bedi Katlisa-Revue de Kartvelologie, Etudes Georgiennes et Cauasiennes, Vol. XV-XVI (No. 43-44)*, 1964; "Seldjukskaya Voyennaya Organizatsiya" (Selçuklu Askeri Teşkilatı), *Palestinskiy Sbornik, 17*, Moskova - Leningrad, 1967; "Malazgird ve Kafkaslar", *Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 10*, Ankara, 1968; *Seldjuki i Zakaokazye (Selçuklular ve Transkafkasya)*, Avtoref. Dokt. Diss., Bakü, 1969; "İz İstoriyi Otnoşeniy Vizantiyi s Seldjukami (Po Siriyskim İstoçnikam)" [Süryani Kaynaklarına Göre Bizans-Selçuklu İlişkileri], *Palestinskiy Sbornik, 23*, Moskova - Leningrad, 1971; "Oguzy, Kypçaki i Azerbajdzan XI-XII vv." (XI-XII. Yüzyıllarda Oğuzlar, Kıpçaklar ve Azerbaycan), *II. Sovyet Türkoloji Konferansının Materyalleri, 27-29 Eylül 1976*, Alma-Ata, 1980; "Byzantium, Seljuks, Transcaucasia", *Acts of the XVIIIth International*

¹ SSCB ülkelerinde yüksek lisans ile doktora arası seviyedeki bir eğitim-öğretim sürecinin karşılığı olarak kullanılan terim.

Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications. Moscow, 1991, Vol. I: History, Shepherdstown, USA, 1996.

SSCB ülkelerinde Selçuklu döneminin, üzerinde en fazla durulan ve nitelikli çalışmalar yapılan bir tarihsel süreç olduğu belirtilebilir. V. V. Barthold'un yanı sıra; A. A. Roslyakov, S. P. Tolstov, B. N. Zahoder, S. G. Agacanov, R. A. Hüseyinov, Z. M. Bunyatov, G. Beradze, G. M. Kurpalidis, T. D. Hocaniyazov ve diğer araştırmacıların, filolojik sorunlar ve diğer nedenlerden dolayı, Selçuklular ve Oğuz-Türkmen tarihi konulu çalışmalarının maalesef çok az bir kısmı dilimize kazandırılmıştır.

Dastan Razakov tarafından Rusça'dan tercüme edilen makale, R. A. Hüseyinov'un, "Seldjukskaya Tematika v Sovremennoy İstoriografii" (Tyurkologičeskiy Sbornik, Moskova, 1970) başlıklı çalışmasıdır. Bu makalede, yayınlandığı yıl olan 1970'e kadar, SSCB ülkeleri, Batı Avrupa ve Türkiye'de Selçuklular ile ilgili yapılan çalışmalar genel bir analize tabi tutulmuş, metodoloji, kaynak kullanımı ve bu çalışmalarda ele alınan konularla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Son olarak Selçuklu tarihçiliğinin o dönemki durumu hakkında yorumlar yapılmış ve yazarın yapılması gerektiğini düşündüğü çalışmalar hakkında önerilerde bulunulmuştur.²

TERCÜME

ÇAĞDAŞ TARİH YAZICILIĞINDA SELÇUKLULAR

Rauf A. Hüseyinov*

Sovyetler Birliği, Yakın ve Orta Doğu halklarının 11.-12. yüzyıl tarihleri, bu halkların güncel sorunları arasında önemli bir yer işgal eder, araştırmacılar tarafından bu alana büyük ilgi gösterilmesine rağmen, bahsi geçen döneme tahsis edilmiş ve yayımlanmış özel çalışmaların sayısı, günümüzde yetersiz bir durumdadır.

Ch. Defremery'nin, Büyük Selçuklu hanedanının beşinci hükümdarı olan Sultan Berkyaruk'un saltanatının tarihi ile ilgili çalışması, bu alanda yapılan ilk

---

² Özet ve giriş kısımları ile köşeli parantezdeki ifadeleri tarafımızdan eklenen bu çalışmanın yayınlanması sürecinde yardımlarını gördüğümüz Doç. Dr. Erkan Göksu hocamıza teşekkür ederiz. (Dastan Razakov - Gürkan Açıkgöz)

* Prof. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.

özel çalışmalar arasındadır.³ 1853 yılında yayınlanan bu çalışma, artık eski önemini ve değerini kaybetmiştir.

Günümüzde, Selçuklu dönemi tarihi yazıcılığı ile ilgili birçok çalışma sahası ve bu dönem üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların kullandıkları ortak bir kaynak veri tabanı bulunmaktadır, fakat bu veriler çalışma konusunu ve çağın fenomenini açıklama yöntemi ile ilgili farklı metodolojik yaklaşımları bireyselleştirmektedir.

I.

Bolşevik Devrimi'nden önce Sovyet [ülkeleri] tarihçiliğinde, Selçuklu dönemine tahsis edilen özel çalışmalar yapılmamıştır. Ancak, Yakın ve Orta Doğu ile ilgili, özellikle de Barthold'un çalışmalarında Selçuklu konusu da ele alınmıştır. Geniş kapsamlı kaynakların ve kendi dönemindeki mevcut verilerin analizlerini yapan Barthold, Azerbaycan da dâhil olmak üzere, Türk dilli halkların tarihlerinin en temel sorunlarını ortaya koymuştur. "Türkmen Halkının Tarihinin Ana Hatları" adlı eseriyle, Selçuklular ile iç içe yaşamış olan bu halkın tarih yazıcılığının temellerini atmıştır.

V. V. Barthold, birçok eserinde Kafkasya ve Kuzey İran bölgelerinin yanı sıra, daha da önemli olarak Azerbaycan ve Dağıstan bölgelerinin tarihlerini de ele almaktadır. O, ilk olarak, Transkafkasya, Orta Asya (Türkmenistan) ve komşu bölgelerin tarihleriyle bağlantılı olarak, eski zamanlardan günümüze Azerbaycan tarihinin ana hatlarını belirlemiştir.

Barthold'un eserleri, farklı terimlerin tarihçesiyle ilgili detaylı bir gezinti olma özelliği taşımasının yanı sıra, ekonomik, etnik ve siyasi tarihle ilgili değerli bilgi malzemesi içermektedir.

F. I. Uspenskiy, nispeten küçük hacimli bir çalışmasında, Türk dilli halkların Orta Asya'dan Avrupa'ya ve özellikle bizim ilgi odağımızda olan Küçük Asya'ya göç hareketlerini incelemektedir. Bizans İmparatorluğu'nun tarihini ele aldığı üç ciltlik temel çalışmasında, özellikle 11.-12. yüzyıl Bizans tarihiyle yakından bağlantılı olarak, Selçuklu tarihine de odaklanmıştır.⁴

Marksist tarih metodolojisini temel alan Sovyet bilim adamları, Selçuklu fetihleri ve hakimiyeti ile bağlantılı olarak Transkafkasya ve Orta Asya halklarının tarihleri de dahil olmak üzere 11.-12. yüzyıl tarihlerinin araştırılması hususuna bilimsel açıdan değerli katkılarda bulunmuşlardır. Sovyet tarihçilerinin eserleri, iyi bilinen ve içerdikleri bilgi malzemesi karşılaştırmaya ve analize tabi

³ Ch. Defremery, *Recherches sur le regne du sultan Barkiaroc*, JA, ser. Ve, Cilt. I-II, 1853.

⁴ F. I. Uspenskiy, *Dvijenie Narodov iz Tsentralnoy Azii v Evropu, Vizantiyskiy Vremennik*, 1947, Cilt. I; aynı yazar, *İstoriya Vizantiyskoy İmperii*, Cilt. III, Moskova-Leningrad, 1948.

tutulan kaynaklar temel alınarak kaleme alınmıştır. Onlar, dikkatlerini sadece siyasi tarih ile ilgili meselelere değil, aynı zamanda feodal kurumlar, taşra kurumları, köylülerin ve esnafların sömürülme biçimleri gibi devletin ve toplumsal yapıların sorunlarına da yöneltmişlerdir.

Konu ile ilgili yapılmış araştırmalar arasında, V. A. Gordlevskiy'nin Sovyet tarih yazıcılığında büyük bir öneme sahip olan ve benzeri olmayan, özet niteliğindeki monografik çalışması, Küçük Asya Selçuklu Devleti'nin tarihine tahsis edilmiştir.⁵ Yazarın, eserin giriş kısmındaki ifadelerine göre: "Yine de bu giriş bölümü, benim tamamlanmamış, sözün yarısında kesintiye uğrayan, bazen de meseleleri ortaya koymaktan açık bir şekilde kaçınmış olduğum solgun denemelerimin, bağımsız bölümlerinin sağladığından daha fazlasını vaat etmektedir."⁶, dönemin incelenmesi konusunda yazar tarafından önemli çalışmalar yapılmıştır. İlk olarak V. A. Gordlevskiy, Konya Selçukluları örneğinde, 11.-12. yüzyıllar tarihi için önerilen genellemelerin gerçeklik ve geçerliliğini kanıtlamaya çalışmış ve bunların, bahsi geçen dönemde mevcut olduğunu göstermiştir. Ancak, yalnızca bu genellemelere yöneltilen soruların bir kısmını yanıtlanamamıştır, bunun sebebi de kullanılan kaynak sayısının yeterli ve fazla olmamasıdır. Bunun yanı sıra yazar, bilinen yazılı kaynakların da tümüne ulaşamamıştır. Buna rağmen, V. A. Gordlevskiy'nin çalışması sadece Konya Sultanlığı'nın değil, komşu ülkelerin tarihleriyle ilgili sorunların bir kısmının da anlaşılması hususuna yeni bir katkı sağlamıştır. Yazar, Küçük Asya Selçuklu Devleti tarihini birkaç aşamaya ayırmış ve bunları ayrı ayrı karakterize etmiş, fatihlerin feodal durumlarının nasıl oluştuğunu göstermiş ve Selçuklulardaki hiyerarşik yapıyı karakterize etmiştir.

V. A. Gordlevskiy, Küçük Asya Selçuklu Devleti'nin sosyal yapısının; köylü ve zanaatkarların aşırı bir şekilde sömürülmesine dayandığını ve bu durumun sınıf mücadelesinin alevlenmesine zemin hazırladığını özellikle vurgulamaktadır. Devletin yükseliş ve çöküş dönemlerini ele alan V. A. Gordlevskiy, Konya Sultanlığı'nın dahili tarihini ayrıntılı bir şekilde incelemekte; tarımsal ilişkiler ile öncelikli olarak arazi kurumları -ikta- ve evrimi ile vakıflar ve uç beylerine verilen toprak kategorileriyle ilgilenmektedir (sınır birliklerinin liderleri, aşiret güçleri arasından seçilmekteydi). Yazar, arazi tasarrufunun sorunları, vergi sistemi, devletin merkezinde bulunan sultanın otoritesi ve kabileler arasındaki

⁵ V. A. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii*, Moskova-Leningrad, 1941; aynı yazar: V.A. Gordlevskiy, *İzbrannie Soçineniya*, Cilt. I., Moskova, 1960. (Zdes Tsitruetsya po "İzbrannım Soçineniyam).

⁶ V. A. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov*, s. 47

ilişkiler üzerinde durmaktadır. Selçuklu Devleti'nde el sanatlarının, ticaretin ve şehirlerin sahip olduğu önemi belirtmekte, ticari ilişkilerin evrimini ele almakta, mali sistem, el sanatları ile ilgili üretimin sürdürüldüğü kurumlar, din, silahlı kuvvetler ve sanat gibi alanlar bahis konusu edilmektedir. V. A. Gordlevskiy, kendilerine oranla daha kültürlü bir çevreye giren Selçuklular'ın bu durumun üzerlerindeki etkilerinin deneyimini yaşadıklarını, fakat bunun yanında, onların bozkır göçebe karakteristik özelliklerinin birçoğunu korumuş oldukları sonucuna ulaşmıştır. Genel olarak bu çalışma Selçukluların; Müslümanlar, Hristiyan Doğu ve kısmen de Batı tarihindeki rolünün belirlenmesine katkıda bulunmuş ve onların dünya tarihi, SSCB halkları ve özellikle Transkafkasya ve Orta Asya tarihi açısından sahip oldukları önemi ortaya koymuştur. V. A. Gordlevskiy'nin çalışması günümüzde de değerini kaybetmemiş ve sahip olduğu özel önemi muhafaza etmiştir.

Selçuklu dönemi tarihi çalışmalarında, B. N. Zahoder, A. Yu. Yakubovskiy ve I. P. Petrushevskiy, alana azımsanmayacak derecede katkı sağlamışlardır. Onlar, çalışmalarının birçoğunda, sosyo-ekonomik, siyasi ve ideolojik tarih konularıyla ilgilenmekte ve Selçuklu Devleti ile yan kollarının teşekkülü, kabile göçü ve Türkmenlerin bu gelişmelerin yaşandığı süreçte oynadıkları role oldukça dikkat etmektedirler.

B. N. Zahoder'in, Selçuklu tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmalar arasında en önemli olanı, 11. yüzyılın 2. yarısının seçkin bir devlet adamı ve Alparslan ile Melikşah dönemlerinin veziri olan Nizamülmülk tarafından, Fars dilinde yazılmış bir kaynak eser olan Siyasetname'nin Rusça çevirisidir. Bu siyasi içerikli eser, Selçuklu egemenliğinin daha sonraki birkaç kuşak temsilcisi için yol gösterici bir çalışma olmuştur. Bu yayın, kapsamlı bir giriş bölümü ile başlamakta ve verimli yorumlar içermektedir.⁷

A. Yu. Yakubovskiy, birçok özel çalışmasında Selçuklu hareketi, XI. yüzyıl Türkmen tarihi, Gazneliler ve Oğuz kabileleri arasındaki ilişkiler ve Selçuklularla bağlantılı olarak Transkafkasya tarihinin sorunlarına değinmiştir.⁸

⁷ "Siaset-name. Kniga o Pravlenii Vazira XI Stoletiya Nizam al-Mulka". Perevod, Vvedenie v İzuçenie Pamyatnika i Primeçaniya Prof. B. N. Zahoder, Moskova-Leningrad, 1949. Yine bkz: B. N. Zahoder, *İstoriya Vostoçnogo Srednevekovya*, Moskova, 1944; aynı yazar, *Sredizemnomore i Perednyaya Aziya s XI po XVIII vv.* Moskova, 1940; aynı yazar, "Horasan i Obrazovaniye Gosudartsva Seldjukov" ,VI., 1945, No. 5-6.

⁸ A. Yu. Yakubovskiy, "Kavkaz i İnan v Epohu Rustaveli", *Pamyatniki Epohi Rustaveli*, Leningrad, 1938; aynı yazar, "Kitabi-Korkud" i Ego Znaçenie Dlya İzuçeniya Turkmenskogo Obşetsva v Epohu Rannego Srednevekovya, *Kniga Moego Deda Korkuta. Oguzskiy Geriçeskiy Epos. Per. V. V. Bartolda*, Moskova-Leningrad, 1962; aynı yazar, Mahmud Gaznevi, "K Voprosu o Proishojdenii i Haraktere

I. P. Petrushevskiy, çalışmalarının birçoğunda arazi mülkiyeti ve tasarrufu, köylüler ile esnafların durumunun yanı sıra özellikle iktâ, mülk ve vakfın önemi ile rolü, vergi sistemi ve vergi ödeyen sınıfın sömürülme şekli (köylülerin durumunun evrimi) gibi konular üzerinde durmaktadır.⁹

Orta Asya'da, öncelikli olarak Türkmenistan SSR'de Selçuklu konusuna ve, Türkmenlerin ve Selçuklular ile uzun yıllar boyunca çeşitli yönlerden yakın ilişkiler kurmuş olan diğer halkların tarihleri konularına da önem verilmektedir.

Özellikle, 9.-12. yüzyıllarda Orta Asya'daki Oğuz ve Türkmenlerin tarihiyle ilgilenen S. G. Agadjanov'un, bu alan üzerine yaptığı birçok verimli çalışması bulunmaktadır. Araştırmalarında, Oğuz tarihinin temel meselelerinden belirli nitelikleri olan özgün konulara kadar, Türk dilli kabilelerin yaşamlarının çeşitli yönleri üzerinde durmaktadır.¹⁰

11.-12. yüzyıllarda Türkmen savaş sanatı konusuyla özellikle meşgul olan A. A. Roslyakov, ayrıca Selçuklular tarihi ile ilgili makaleler de kaleme almıştır.¹¹

Orta Asya etnograflarının çalışmalarında ulaştıkları sonuçlar, yaşam sorunları ve kabile kompozisyonu gibi konular açısından dönemin tarihinin anlaşılması hususuna katkı sağlamaktadır. Selçuklu konusu, ayrıca Türkmenistan ve Özbekistan tarihi üzerine yapılan özet nitelikli çalışmalarda da ele alınmıştır.¹²

Transkafkasya'daki bilim adamları, yıllar boyunca, söz konusu dönemin tarihine büyük önem vermişlerdir. Özellikle yakın dönemde, Sovyet tarihçilerinin Selçuklularla yakın ilişkili ve diğer sorunlarla ilgili olarak Transkafkasya'nın problemlerine dikkat çekmesi, Selçukluların Kafkas halklarının yaşamlarında

Gaznevitskogo Gosudarstva", *Sb. "Ferdovski. 934 - 1934"*, Leningrad, 1934; aynı yazar, "Seldjukoe Dvijenje i Turkmenu v XI v"., *İAN SSSR, OON, 1937, No. 4.*

⁹ I. P. Petrushevskiy, "Beşkenidi-Pişteginidi, Gruzinskie Meliki Ahara v XII-Naçale XIII v.", *Materiali po İstorii Gruzii i Kavkaza*, Tbilisi, 1937, Sayı. 7; aynı yazar, *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekov*, Moskova-Leningrad, 1960; aynı yazar, *Oçerki po İstorii Feodalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-Naçale XIX vv.*, Leningrad, 1949; aynı yazar, "Hamdallah Kazvini kak İstoçnik po Sotsialno-Ekonomičeskoj İstorii Vostoçnogo Zakavkazya", *İAN SSSR, OON, 1937, No. 4.*

¹⁰ S. G. Agadjanov, "Novie Materiali o Proishojdenii Turkmen", *İzv. AN TurkmSSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, 1963, No. 2; aynı yazar, "Unikalnaya Medal s İzobrajeniem Sultana Muhammeda Togrulbeka", *İzv. AN TurkmSSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, 1964, No. 4; S. G. Agadjanov ve K. N. Yuzbashyan, "K İstorii Tyurkskih Nabegov na Armeniyu v XI v.", *Palestinskiy Sbornik*, 1965, Sayı. 13 (76).

¹¹ A. A. Roslyakov, "İz İstorii Voennogo İskusstva Turkmen", *Trudi Aşhabadskogo gos. Ped. İnstitutu im. M. Gorkogo*, 1947. 1, İstoriçeskie Nauki; aynı yazar, *Oçerki Voennogo İskusstva Turkmen X-XII vv.*, Kand. Diss, Aşhabad, 1947; aynı yazar, "Pervie Seldjukidi", *İzv. Turkm. FAN SSSR*, 1951, No. 3.

¹² *İstoriya Turkmenskoy SSR, Cilt. I, Kitap. I*, Aşhabad, 1957; *İstoriya Narodov Uzbekistana, Cilt. I*, Taşkent, 1950; A. Kariev i drugie, *Oçerki iz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenstana v VIII-XIX vv.*, Aşhabad, 1954.

oynadıkları rolden dolayı, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarihleri açısından oldukça önemli bir husustur. Bu bağlamda, Selçuklu konusu ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda, bu konunun yerli halkların yaşamıyla yakından ilişkili olarak değerlendirildiği görülmektedir. Araştırmayla ilgili bu yaklaşımın haklı bir tutum olduğu söylenebilir, fakat 11.-12. yüzyılların gerçekleriyle her zaman uyumlu olduğu söylenemeyecek olan bazı hükümlerin yorumlanmasıyla ilgili kendine özgü bir iz bırakmaktadır. Özellikle, Selçuklular tarafından kurulan devletler ve Transkafkasya ülkeleri (Gürcü Krallığı ile Şirvanşahların ülkesi, Azerbaycan İldenizliler Atabegliği ile Irak Sultanlığı) arasındaki ilişkiler her zaman objektif bir şekilde ele alınmamaktadır; Selçuklularla bağlantılı olarak Transkafkasya tarihi, sadece bir durgunluk dönemi ve feodal ilişkilerin evriminde bir gerileme olarak sunulmaya çalışılmaktadır. Genel gelişim sürecinde Transkafkasya ülkelerinin her birinin tarihlerini ayrı bir tablo halinde değerlendirme eğiliminin olduğu görülmektedir. Bu nitelikteki hükümler, öncelikle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarihleri ile ilgili yapılan özet nitelikli çalışmalarda varlığını sürdürmektedir. Fakat bu çalışmaların birçoğunda, 11.-12. yüzyıllarda Transkafkasya halklarının birçok açıdan ortak olan sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel tarih sorunları objektif bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. A. A. Ali-zade¹³, I. P. Bekzadi¹⁴, M. H. Şarifli¹⁵, I. A. Orbeli¹⁶, L. O. Babayan¹⁷, C. P. Pogosyan¹⁸, H. A. Mushegyan¹⁹, M. D. Lordkipanidze²⁰, S. A.

¹³ A. A. Ali-zade, "K Voprosu o Polojenii Krestyan v Azerbaydjane v X-XIV vv.", *Trudi İnstituta İstorii i Filosofii AN AzSSR*, 1953, Cilt. III; aynı yazar, "K Nekotorim Voprosam, Otnosyaşimsya k İstorii Vladçestva Seldjukidov na Srednem Vostoke i v Zakavkaze", *Voprosi İstorii Narodov Kavkaza*, Tbilisi, 1966; aynı yazar, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya i Političeskaya İstoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv.*, Bakü, 1956.

¹⁴ İ. P. Bekzadi, *Soçinenie Ravendi "Rahat-as-Sudur va Ayat-as-Surur" kak İstoriçeskiy İstoçnik* (Azerbaycan dilinde), Bakü, 1963; aynı yazar, "O Polojenii Krestyan Azerbaydjana v XI-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *Dokladi AN AzSSR*, 1959, Cilt XV, No. 4; aynı yazar, "Çastnaya Sobstvennost Nazemlyu i Vidı Nalogov v Azerbaydjane XI-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *İzv. AN AzSSR, Seriya Obşestvennıh Nauk*, 1959, No. 4.

¹⁵ M. H. Şarifli, "Azerbaydjan v XI-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *Trudi İnstituta İstorii AN AzSSR*, 1957, Cilt. XII; aynı yazar, "Torgovlya i Torgovie Puti Azerbaydjana XIII-XIV vv." (Azerbaycan dilinde), *İzv. Az. FAN SSSR*, 1944, No. 2-3.

¹⁶ I. A. Orbeli, "Albanskıe Relefi i Bronzovıe Kotlı", *Pamyatniki Epohi Rustaveli*, Leningrad, 1938; aynı yazar, "Vostok i Zapad", *Vİ*, 1965, No. 6; aynı yazar, "Problema Seldjukского İskusstva", *III Mejdunarodny Kongress po İranskomu İskusstvu i Arheologii*, Moskova-Leningrad, 1939; aynı yazar, *Razvalini Ani*, St. Petersburg, 1911.

¹⁷ L. O. Babayan, *K Voprosu o Zakrepoşenii Krestyan v Armenii Domongolskogo Perioda*, Erevan, 1961.

¹⁸ S. P. Pogosyan, *Zakrepoşenie Krestyanstva i Krestyanskıe Dvijeniya v Armenii v IX-XIII vv.*, Avtoref. Dokt. Diss, Erevan, 1955.

¹⁹ H. A. Mushegyan, *Denejnoe Obraşenie Dvına po Numizmatiçeskim Dannım*, Erevan, 1962.

Meshia²¹, R. A. Mamedov²² ve birçok araştırmacı; köylüler ve esnafların durumu ile bunların köleleştirilme süreci, vergiye tabi tutulmaları, arazi mülkiyeti ve tasarrufu, şehirler, el sanatları, ticaret ve ticaret yolları, ticari-mali ilişkiler, ticari ürün üretimi ve din siyaseti gibi bazı konular ve meseleler üzerine çalışmalar yapmışlardır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarihleriyle ilgili olarak, aynı konular üzerine yapılan özet nitelikli çalışmaların da varlığından bahsetmek mümkündür²³. Transkafkasya tarihçileri, hakkında objektif değerlendirmeler yaptıkları Selçuklu fetihleri ve hakimiyetinin, fethedilen ülkelerin gelişimleri açısından negatif sonuçlarını ortaya koymuşlardır. Aynı zamanda bu yazarların birçoğu, Selçuklulara nispetle farklı zümrelerin yaşadığı, farklı dillerin konuşulduğu ve farklı inançların mevcut olduğu yerlerde bile, bir nebze yavaşlamış ve zayıflamış olmasına rağmen, siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda kalkınmanın devam ettiğini vurgulamıştır.

Transkafkasya tarihi üzerine yapılan genel nitelikli veya Selçuklularla ilgili konuların her birinin ayrı ayrı ele alındığı monografik çalışmaların sayısı günümüzde de fazla değildir. Bahsi geçen çalışmalar şunlardır: L. O. Babayan (Moğol Öncesi Dönemde Ermenistan'da Köylülerin Köleleştirilmesi), S. P. Pogosyan (9.-13. Yüzyıllarda Ermenistan'da Köylü Hareketleri ve Köylülerin Köleleştirilmesi Üzerine), ayrıca B. N. Arakelyan'ın "9.-13. Yüzyıllarda Ermenistan'da Şehirler ve El Sanatları" adlı çalışması (I, Erivan, 1958 - Ermeni dilinde yayınlanmıştır). Fakat, önemli çalışmalar olmasına rağmen, bu eserlerde daha ziyade dar kapsamlı konular ele alınmıştır. I. P. Bekzadi, Irak Sultanlığı'nın çağdaşı olan Ravendî'nin, Fars dilinde kaleme aldığı kaynak eseri ile ilgili olarak çalışmalarında Selçuklu konusuna geniş yer ayırmıştır. Bahsi geçen Ermeni araştırmacıların aksine yazar tek bir kaynağı esas alarak, Azerbaycan'ın Selçuklular tarafından fethi ve sosyo-ekonomik durumu da dahil olmak üzere, 10.-12. yüzyıllarda Azerbaycan tarihiyle ilgili bazı konular üzerinde durmuştur. Genel olarak, çeşitli konular hakkında iyi seçilmiş materyaller içermesine rağmen çalışma, tarih yazıcılığından ziyade kaynak odaklı ve açıklayıcı bir niteliğe sahiptir.

²⁰ M. D. Lordkipanidze, "İz İstorii Sotsialnogo Razvitiya v Gruzii v XII v.", *Gruziya v Epohu Rustaveli*, Tbilisi, 1966; aynı yazar, *Epoha Rustaveli*, Tbilisi, 1966.

²¹ S. A. Meshia, *Goroda i Gorodskoy Stroy Feodalnoy Gruzii*, Tbilisi, 1959.

²² R. A. Mamedov, "İz İstorii Nahçevana X-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *Materiali po İstorii Azerbaydjana*, Cilt. VI, Bakü, 1963; aynı yazar, *Oçerk İstorii Goroda Nahçevana v Period Srednevekovya*, Avtoref. Kand. Diss, Bakü, 1965.

²³ *İstoriya Azerbaydjana*, Cilt. I, Bakü, 1958; *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Cilt. I, Erevan, 1951; N. A. Berdzenişvili i drugie, *İstoriya Gruzii*, Cilt. I, Tbilisi, 1962.

N. N. Shengelia²⁴; Gürcü, Süryani, Ermeni, Bizans, Türk, Arap, Fars ve diğer bazı kaynakları kullanarak, ilgi çekici çalışmalar yapmıştır. Yazar, sadece 11. yüzyıl Selçuklu tarihini ve üç Selçuklu sultanı -Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerini ele almıştır. O, "Didi Turkoba" (Büyük Türk Çağı) olarak adlandırılan Gürcistan'daki Selçuklu hakimiyeti dönemine ağırlık vermiş ve Gürcü kralları IV. Bagrat, II. Georgi ve IV. David'in (Kurucu) faaliyetlerini ele almıştır.

11.-12. yüzyıllarda Transkafkasya'nın toponomisi, epigrafisi, arkeolojisi ve nümizmatik konularına tahsis edilmiş bazı çalışmaların varlığından bahsetmek mümkündür.²⁵ Maddi kültür ile ilgili verilere dayanılarak, kaynaklardan elde edilen bilgilerle birlikte bu çalışmalarda aynı zamanda temel el sanatları, ticari alanların bulunduğu yerler, ticari ürünler, ticaret yolları, para ekonomisi ve nitelikleri ile Türkleşmenin dil alanındaki yansımaları hakkında ilgi çekici sonuçlara ulaşılmıştır.

II.

Farklı bir ekolün temsilcileri olarak değerlendirilebilecek olan Batı Avrupalı uzmanların çalışmalarına, olgusal kaynaklar temel alınmasına rağmen, yine de Selçuklu dönemi tarihinin ele alınması hususunda belirli bir metodolojik kısıtlamanın damga vurduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bunlar arasında en iyi olanlar, kaynakların eleştirel bir şekilde yorumlanması söz konusu olduğunda, taslakların oluşturulması ve sonuçlara varılması açısından faydalı çalışmalardır. C. Cahen, A. Lambton, J. Sauvaget, V. Minorsky, B. Spuler, P. Wittek ve diğerlerinin çalışmalarını, belirtilen hususlar açısından değerlendirebiliriz. Bu yazarlar, ağırlıklı olarak dar kapsamlı ve özel konulara tahsis ettikleri makalelerinde ulaştıkları sonuçlar ile ön plana çıkmaktadırlar.

P. Wittek'in nispeten küçük hacimli olarak değerlendirilebilecek olan ve Selçukluların sosyo-ekonomik ve siyasi tarihlerinin bazı yönlerini olgusal

²⁴ N. N. Shengelia, *Seldjuki i Gruziya v XI v.*, Tbilisi, 1968 (Gürcistan dilinde).

²⁵ M. M. Altman, *İstoriçeskiy Oçerk Goroda Gyandji*, Bakü, 1949; *Trudı Azerbaydjanskoj (Orenkalinskoy) Arheologičeskoj Ekspeditsii*, Moskova-Leningrad, Cilt. I, 1959, III, 1965; İ. M. Djafar-zade, *İstorično-Arheologičeskiy Oçerk Staroy Gyandji*, Bakü, 1949; D. G. Kapanadze, *Gruzinskaya Numizmatika*, Moskova, 1955; K. Kafadaryan, *Gorod Dvin i Ego Raskopki*, Erevan, 1952; Z. P. Maysuradze, *Gruzinskaya Hudojestvennaya Keramika XI-XIII vv.*, Tbilisi, 1954; E. A. Pahomov, *Moneti Gruzii*, St. Petersburg, 1910; aynı yazar, *Monetne Kladı Azerbaydjana i Drugih Respublik, Kraev i Oblastey Kafkaza*, Sayı. I-IX, Bakü, 1926-1966.

kaynaklara dayanarak ele aldığı Küçük Asya Selçukluları ile ilgili iki özel çalışması, oldukça ilginç ve değerlidir.²⁶

T. Talbot Rice'in Küçük Asya Selçukluları ile ilgili monografik çalışması, bağımsız bir anlam taşımamaktadır. Çalışmanın önemli bir kısmında, Küçük Asya Selçuklu mimarisi ve sanatı ile ilgili materyaller ve ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir, fakat araştırmada bu dönem hakkında bazı ilginç değerlendirmeler bulunmaktadır, özellikle 11.-12. yüzyıllara ait bazı kurumların ve şartların, Osmanlı Türkiyesi'nde devlet yapısı ve toplumsal ilişkiler açısından ödünç alındığı ileri sürülmektedir.²⁷

J. Laurent, 1021-1081 yılları arasında Bizans ile Türk dilli kabilelerin ilişkileri konusuna dikkat çekmek istemiştir, fakat sadece, sonrasında Küçük Asya ve Transkafkasya'da Selçuklu hakimiyetinin kurulduğu Malazgirt Savaşı'nın (1071), Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinin en önemli olaylarından biri olduğunu üstünkörü bir şekilde belirtmektedir.²⁸

V. Minorsky, birçok çalışmasında ve ilk olarak Şirvan ve Derbend tarihi ile ilgili özel çalışmasında, Türk dilli kabilelerin yerleşimi, kabile kompozisyonu ve sosyo-ekonomik durum hakkında bilgi veren önemli kaynaklarla ilgili değerlendirmeler yapmıştır.²⁹ Yazar, Transkafkasya'nın siyasi tarihi ile ilgili olarak Sovyet tarih yazıcılığında varılan sonuçlar ile örtüşmeyen, anlaşılması güç bazı hükümlere ulaşmıştır. Özellikle, 12. yüzyılda Şirvan Devleti ve Gürcü Krallığı arasındaki ilişkinin doğası meselesini, iki devlet arasında bir eşitliğin olmadığına inanarak yorumlamaktadır. A. A. Alizade, haklı olarak 12. yüzyılda Transkafkasya'nın bu iki büyük devleti arasındaki ilişkinin dostça ve ittifaka dayalı olduğuna inanarak ve tarihi gerçeklerle ilgili olarak bir önceki cümlede belirtilen düşüncenin tutarsızlığına dikkat çekmiştir: "Mevcut yazılı kaynaklara, nümizmatik ve epigrafik verilere dayanarak, 10.-13. yüzyıllarda, Şirvan üzerinde bir Gürcü etkisinin (veya Şirvan'ın Gürcistan'a doğrudan bağlılığının) olmadığı net bir şekilde ifade edilebilir." Gürcü kralları, Şirvan'ın ekonomik, siyasi ve kültürel açılardan sahip olduğu önemden faydalanma çabasıyla, çıkarları

²⁶ P. Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des turcs de Roum", *Byzantion*, 1936, Cilt. XI; aynı yazar, *Le sultan de Roum, "Melange Emile Boisacq"*, Bruxelles, 1938, Cilt. II (Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et Slaves, VI).

²⁷ T. Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, Londra, 1961.

²⁸ J. Laurent, *Byzance et les turcs seldjoukides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Paris - Nancy, 1913.

²⁹ V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, Moskova, 1963; V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10-11th Centuries*, Cambridge, 1958; aynı yazar, *Studies in Caucasian History*, London, 1953; aynı yazar, "Iranica", *Twenty Articles by V. Minorsky*, Tehran, 1964.

gereğince Şirvanşahlarla akrabalık ilişkileri kurmaya ve dostça geçinmeye çalışmışlardır.³⁰

A. Lambton'un, Büyük Selçuklular dönemine tahsis edilmiş olan küçük hacimli çalışması, maalesef henüz yayınlanmamıştır.³¹ Daha sonraki çalışmalarında A. Lambton, yayınlanmamış olan çalışmasının içeriğini ve konunun sınırlarını genişletmiştir. Özellikle, Selçuklu Devleti'nin idari yapısı, yönetim, vergiler, vergi ödeyen sınıfın durumu ve arazi tasarrufu konularını ele almıştır.³²

C. Cahen'in birçok makalesi, dönemin karakteristik özelliklerinin yeniden kurgulanması hususuna yardımcı olmaktadır. Bu özellikler, dikkat edilen meselelerin bağlı olduğu bir amaç etrafında şekillenmekte ve Selçuklular ile komşularının yaşamlarının çeşitli yönlerini etkilemektedir. Yazar, öncelikle sosyo-ekonomik durumla ilgili olmak üzere ilginç sonuçlara ulaşmıştır. Ağırlıklı olarak Küçük Asya Selçukluları (o dönemde Batı Avrupa'ya has özellikler ile bazı ilginç karşılaştırmalar yaparak) üzerinde durmuştur; ulaştığı sonuçlar Ön Asya'nın diğer bölgelerinin tarihleri (özellikle arazi tasarrufu ve toprak mülkiyeti, siyasi yapı ve savaş sanatı) açısından da faydalı olarak görülebilir. C. Cahen'in, Selçuklu tarihi ile ilgili konuların araştırılması açısından yeni bir gelişme olarak değerlendirilebilecek olan son çalışması, Konya Sultanlığı'nın kuruluşu ve yıkılışı (1071-1330) konularına tahsis edilmiştir.³³ Bu özet nitelikli çalışma, Küçük Asya Selçuklu dönemi tarihi üzerine yapılan uzun süreli ve çok yönlü bir araştırmanın sonucunda tamamlanmıştır. Kaynak çalışmaları ve coğrafi koşullar, Selçuklular'ın Anadolu'ya ilk akınları ve Anadolu'nun fethi, sosyo-ekonomik, dini ve askeri durumlarla ilgili hususlar, sanat ve bilim, feodal beyler arasındaki mücadeleler gibi konuların tümü Fransız Ortaçağ tarihçileri tarafından ilgi çekici çalışmalarda, farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. C. Cahen bazı özel çalışmalarında, Türk dilli kabilelerin tarihini ele almakta ve Ön Asya Selçuklu tarihiyle ilgili geniş bir plan etrafında genellemeler yapmaktadır, fakat özellikle Selçuklular'ın Yakın Doğu tarihindeki istisnai rolü meselesi ile ilgili olarak

³⁰ A. A. Ali-zade, *Ot Otvetstvennogo Redaktora*, - kitapta.: V. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, s. 8-12; yine bkz: aynı yazar, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya i Poliçiçeskaya İstoriya Azerbaydjana*, s. 357.

³¹ A. K. S. Lambton, *Contributions to the Study of Seljuk Institutions*, Unpublished Dissertation, London, 1939.

³² Bkz. A. Lambton'un çalışması: *Landlord and Peasant in Persia*, Londra, 1953; *Islamic Society in Persia*, London, 1954; "The Administration of Sanjar's Empire as Illustrated in the Atabat al-Kataba", *BSOAS*, 1957, Vol. XX, s. 367-388.

³³ C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968 (d Podrobnoy Bibliografey).

vardığı sonuçlar hakkında onunla fikir birliği içinde olmanın her zaman mümkün olmadığı söylenebilir.

Ortaçağ'da Müslüman doğunun sosyo-ekonomik ve siyasi tarihinin en önemli hususlarının kuramsal olarak açıklanması amacıyla bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu tür çalışmalar arasında, Ortaçağ'da feodal toplumun gelişiminin doğru anlaşılması amacıyla bir Müslüman şehri üzerine yapmış olduğu incelemede³⁴ L. Gardet, evrim yasalarını ve çok yönlü şehir yaşamı konusunu açıklığa kavuşturmak için Marksist metodolojinin bazı ilkelerini kullanmaya çalışmıştır. E. D. Ross tarafından konu ile ilgili yapılan genel nitelikli ve küçük hacimli çalışmada Asya göçbelerinin faaliyetleri ele alınmaktadır.³⁵

Alan üzerine yapılan genel nitelikli çalışmalar arasında dikkat çekici olanlardan biri de, 5. cildinde Selçuklu ve Moğol dönemi olaylarının özet şeklinde verildiği "Cambridge İran Tarihi"dir.³⁶ Bu çalışmada esas olarak üzerinde durulan konular şu şekildedir: İran Dünyasının Siyasi ve Hanedan Tarihi (C. E. Bosworth), Selçuklu İmparatorluğu'nun Sosyo-Ekonomik ve Feodal Yapısı (A. Lambton), Din (A. Bausani), Şairler ve Nesir Yazarları (I. Rypka), Uygulamalı Sanat (O. Grabar), İran'da Pozitif Bilimler (E. S. Keenedy). Bu çalışmalarda, meselelerin tümü eksiksiz bir şekilde aydınlatılmamaktadır, bu durumun materyal yetersizliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle, Irak Sultanlığı ve Azerbaycan İldenizliler Atabegliği üzerinde yeterli derecede durulmamaktadır; halbuki, 12. yüzyıl İran ve komşu ülkelerin tarihlerinde Irak Selçukluları ve Atabegler önemli bir rol oynamışlardır.

III.

Türkiyeli tarihçiler Selçuklu konusuna büyük önem vermektedirler. Son 10 yıl içinde modern burjuva tarihçiliğinin metodolojik kısıtlamalarının en belirgin bir şekilde görüldüğü Türkiye'de birçok monografik çalışma yapılmış ve makaleler yayınlanmıştır. Bu, hem incelemeye alınan dönemin değerlendirilmesi hem de birçok meselenin gelişimi ile ilgili bir durumdur. Bahsi geçen çalışmalarda, kanıt niteliğindeki kaynakların objektif bir şekilde değerlendirilmemesi dikkat çekici bir husustur. Türkiyeli yazarlar, özellikle dönemi idealleştirmeleriyle ön plana çıkmaktadırlar; onlar Ortaçağ tarihçilerinin savunmacı nitelikli eserlerinden etkilenmişlerdir. Dönemin kendine özgü süreçlerinin genel olarak değerlendirilmesi hususunda, Ortaçağ'daki Türk dilli

³⁴ L. Gardet, *La cite musulmane*, Paris, 1954.

³⁵ E. D. Ross, *Aldred Lectures on Nomadic Movements in Asia*, London, 1929.

³⁶ *The Cambridge History of Iran, Vol. 5. The Saljuq and Mongol Periods*, Ed. by J. A. Boyle, Cambridge, 1968.

kabilelerin ayırt edici özelliklerinin kanıtlanmaya çalışıldığı, önemli olaylar hakkında yapay bir şekilde hazırlanan kronolojik kaymaların olduğu gözlemlenmektedir. Selçuklular tarihi ile ilgili birçok önemli konu hakkında yaptıkları yorumlar hakkında onlarla hemfikir olmak mümkün değildir. Türkiyeli bilim adamlarının eserlerinde, çoğu zaman keyfi yapılanmaların üzerinde çok fazla durulmakta, bazen sosyo-ekonomik, siyasi, askeri ve ideolojik tarih ile ilgili yapılan bölümlenmelerin tartışılabilir olduğu görülmektedir. Selçuklu dönemindeki Türk dilli nüfusun modern Türkiye'nin oluşumunda oynadığı rolün, konuya yukarıda belirtilen şekilde yaklaşılması hususu ile doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Esasında, siyasi, sosyo-ekonomik tarih ve dil alanında önemli bir evrim olan, Türk kabilelerinin hakimiyetinin kurulduğu Küçük Asya'nın yerli nüfusunun yaşamında meydana gelen değişimlerin yaşandığı dönem 11.-12. yüzyıllardır.

Ancak, ülke dışında yapılan çalışmaların etkisiyle Türkiye tarihçiliği, yavaş yavaş birçok olumsuz tezahürden kurtulmaktadır. Türk tarihinin ele alındığı dergilerde, Sovyetler ve yurtdışındaki ülkelerin uzmanlarının çalışmaları yeniden yayınlanmaya başlamıştır; meslektaşların kaynakları ve eserleri hakkında daha eleştirel bir bakış açısına yönelimin başladığı görülmektedir.

İ. Kafesoğlu'nun çalışması ağırlıklı olarak 11. yüzyılın 2. yarısı Selçuklu siyasi tarihi konusuna tahsis edilmiştir; eser, Melikşah'ın saltanatı dönemine odaklı bir çalışmadır. Yazar haklı olarak, Dandanakan'da Gazneliler'e karşı kazanılan zaferin; Horasan'da Selçuklu hakimiyetinin kuruluşunun, İslam ülkelerindeki Selçuklu fetihlerinin başlangıcı olduğunu belirtmektedir. Fakat eserde, bazen fetih sürecinin asıl gelişiminin önüne geçen olayların kronolojisinde kesinlik bulunmamaktadır. İ. Kafesoğlu özellikle, İran, Küçük Asya ve Transkafkasya'daki Selçuklu istilasının, asıl gerçekleştiği bilinen tarihten daha erken bir süreçte başladığını belirtmiştir.³⁷

M. A. Köymen'in Büyük Selçuklu Devleti tarihi konusundaki çalışması³⁸, İ. Kafesoğlu'nun çalışması ile benzerlik göstermektedir, fakat eserin bölümlerinde temel içeriğin tahsis edildiği siyasi olaylar açısından daha geniş kapsamlıdır. Yazarın yaptığı temel hatalardan biri, Müslüman Doğu'daki en önemli devletin Türk dilli kabileler tarafından kurulduğu tezini kanıtlama çabası içinde olmasıdır. Yazar aynı zamanda, halifelik gibi bir siyasi oluşumun erken Ortaçağ'daki ve 12. yüzyıldan sonraki varlığı ile Moğollar tarafından kurulan devletleri göz ardı

³⁷ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953; aynı yazar, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1956.

³⁸ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt II, Ankara, 1954.

etmektedir. Burada hatalı olan bir diğer görüş şudur ki; M. A. Köymen, Doğu'dan Batı'ya defalarca gerçekleştirdikleri göç hareketlerinin iyi bilinmesine rağmen, Türklerin buldukları bölgeye [Yakın Doğu] eski dönemlerde geldiğine inanmaktadır. O, yapmış olduğu geniş kapsamlı çalışmada, 12. yüzyılın 2. yarısında Irak Sultanlığı'nun kaderi açısından çok önemli bir rol oynayan Azerbaycan İldenizliler Atabegliği'ne yer vermemiştir.

M. A. Köymen'in çalışmasında görülen eksikliklerin, İ. Kafesoğlu'nun eserinde de mevcut olduğu görülmektedir. Yazarların yukarıda belirtilen çalışmalarının her ikisi de farklı kaynaklardan elde edilen birçok olgusal materyal içermekte ve Türk tarih yazıcılığının gelişiminde bir aşama olarak ön plana çıkmaktadır.

O. Turan'ın Selçuklular tarihi ve Türk-İslam kültürü üzerine yapmış olduğu çalışması birkaç önemli bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm dönemin siyasi tarihine tahsis edilmiştir ve bağımsız bir anlam taşımamaktadır. Sosyo-ekonomik tarih bölümü genel olarak Konya Sultanlığı'na tahsis edilmiş ve bir önceki bölümden daha iyi bir şekilde hazırlanmıştır, fakat bununla beraber yeni bir katkı sağlamamaktadır. Eserin kendine özgü en ilginç kısmı; kültür, ideoloji, mimari, sultanların İsmaililerle ilişkileri ve ilmi gelişmelerin anlatıldığı bölümdür. Çalışmanın bu bölümü bir eklektizm damgası taşımakta ve bütüncül bir izlenim bırakmamaktadır. Ancak, yazarın birçok farklı kaynağı kullanmış olduğunun belirtilmesi gerekir; Küçük Asya Selçuklularının fetihlerinin karakteristiği, Yakın Doğu'nun Türkleşmesi ve Oğuzların göç hareketi hakkında ilginç ve isabetli açıklamalar yapmıştır.³⁹

Selçuklu konusunun ele alındığı eserler ile paralellik göstermeyen en son yayınlardan biri, F. Sümer'in Oğuzlar hakkında yapmış olduğu çalışmadır.⁴⁰ Yazar, Oğuzların siyasi tarihi, kabileleri ve örgütlenmeleri ile Oğuz Destanı'nı ele almaktadır. Oğuzların tarihine tahsis edilen ilk kısmın doyurucu bir derleme olması, sadece bilinen materyallere değil aynı zamanda kabileler ve örgütlenmeleri ile ilgili ve daha ilginç, özgün olan bölümün, Türkiye dışındaki birçok araştırmacının erişemeyeceği 16. yüzyıl arşiv verilerine dayanmasından kaynaklanmaktadır. F. Sümer, Oğuzların sosyo-ekonomik yaşamının yeniden kurgulanması amacıyla, dikkatini destan üzerine yöneltmiştir. Fakat bu spesifik yaklaşım, Selçuklu toplum yaşamının gerçek resminin tam bir portresinin yeniden oluşturulmasına olanak sağlamamaktadır. Yazarın önemli metodolojik

³⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965.

⁴⁰ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara, 1967.

hatalarından biri, hem eserin başlığına hem de metne yansıtılan Oğuz ve Türkmen tanımlamalarıdır.

Türkiyeli tarihçilerin eserlerindeki mevcut temel eksiklikler, haklı objektif eleştirilerin konusu olmuştur. Özellikle O. Turan, İ. Kafesoğlu'nun Selçuklu konusu hakkındaki çalışma döngüsünü gözden geçirmiş ve onun çalışmalarını karşılaştırmalı ve sığ bir şekilde değerlendirmiştir. O, Kafesoğlu'nun, 11-12. yüzyıl tarihiyle ilişkili sorunları çözemediğini ve diğer yazarlardan hatalarıyla birlikte çok fazla ödünç bilgi aldığını öne sürmektedir.⁴¹ Bazı kategorik ifadelerini bir yana bırakacak olursak O. Turan'ın, İ. Kafesoğlu'nun Selçukluların fetihleri ve hâkimiyetleri ile ilgili olarak Ön Asya tarihini oldukça öznel bir şekilde inceleyerek yaptığı çalışmasını, doğru bir şekilde değerlendirdiğini kabul etmek gerekir.

Bununla beraber, O. Turan'ın yukarıda belirtilen çalışması eleştirel bir analize tabi tutulmuştur. A. Ateş, geniş kapsamlı bir incelemesini, düzensel zayıflığını belirtmiş olduğu bahsi geçen çalışmanın bilimsel eksikliklerinin belirtilmesine tahsis etmiştir. Eleştirmen haklı olarak, O. Turan'ın araştırmasının yeni bir katkı sağlamadığını belirtmektedir.⁴²

O. Turan, bazen tarihsel gerçeklere bakılmaksızın, istedikleri hususları gerçek olarak sunma eğiliminde olan Türkiyeli tarihçilerin en önde gelen temsilcisidir. O, öznel bakış açısını "Ortaçağ Türkleri Arasında Dünya Hakimiyeti Fikri" başlıklı makalesinde açık bir şekilde ortaya koymuştur. Orhun Yazıtları dönemindeki Türk dilli kabileler ile Selçuklular dönemi Türklerinin düşüncelerini güçlendiren ve giderek zihin yapılarına hâkim olan bir gerçekliğe dönüştürülen fikrin varlığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Yazar, Türk feodal toplumunda sömüren ve sömürülenlerin sosyal bir dayanışma içinde olduğunu düşünerek, askeri göçebe seçkinler ile sıradan emekçiler arasında bir uzlaşmazlığın varlığını reddetmektedir.⁴³ O. Turan'ın dile getirdiği fikirler yeni değildir; Z. Gökalp ile Pan-Türkizm ve Pan-Turanizm'in diğer taraftarlarının belirttikleri hususların tekrarıdır. Bununla beraber yazar, dönemin sosyo-ekonomik tarihi hakkında ilgi çekici belgelerin bulunduğu veya toprak hukuku sorunlarını ve gayrimüslimlerin durumunu incelediği bir yayın döngüsünün sahibi olma durumundadır.⁴⁴

⁴¹ O. Turan, "Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle", *TTKB*, 1965, C. XXIX.

⁴² A. Ateş, (Eleştiri) "O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti", Ankara, 1965, *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1968, VI.

⁴³ O. Turan, "The Ideal of World Domination Among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, Paris, 1955, Vol. IV.

⁴⁴ Bkz. O. Turan, "Le droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie", *Revue des etudes islamiques*, Paris, 1949; aynı yazar, "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans", *Studia Islamica*,

Selçuklu dönemi tarihinin sorunları aynı zamanda, aralarında A. Z. V. Togan⁴⁵ ve İ. H. Uzunçarşılı'nın⁴⁶ da bulunduğu belirtilmesi gereken diğer Türkiyeli tarihçilerin de dikkatini çekmiştir.

Ch. Defremery'nin eserinin kaleme alınışından bu zamana kadar devam eden yüzyıl içinde Selçuklu tarihi yazıcılığı konusuna son verirken, bu zaman dilimi içinde geniş kapsamlı materyallerin, bilinen ve erişilebilen yeni kaynakların toplanmış olduğunu belirtebiliriz. Selçuklu konusu hakkında birçok araştırma yapılmıştır; fakat dönemin aydınlatılması hususundaki dengesizlik, bazı kilit sorunlar hakkında özel çalışmaların yapılmaması, daha çok araştırma yapmak için fazla geniş alan sağlamamaktadır. Sadece spesifik yapı, atabegler kurumu, dönemin etnografyası ve askeri işler gibi konular hakkında açıklamalar yapılmıştır. Şehir hayatı çalışmalarının; şehrin el sanatları ve ticari, ekonomik ve siyasi, entelektüel, kültürel ve yönetim açılarından merkez olarak önemli bir rol oynadığı 11.-12. yüzyıllar tarihinin anlaşılmasına yardımcı olacak en önemli meselelerden biri olması durumu devam etmektedir. 1071 Malazgirt Savaşı, dönemin siyasi tarihinde önemli bir gelişmedir; fakat yeterince aydınlatılamamıştır. Irak Sultanlığı tarihçiliği gelişmemiş bir durumdadır, Azerbaycan İldenizliler Atabegliği ise tek taraflı olarak sunulmaktadır. Başta Küçük Asya ve Transkafkasya'daki Türk dilli kabileler ile ilgili olmak üzere, dönemin etnografyası hakkında iyi çalışmalar yapılmamıştır. Türk dilli kabilelerin 11.-12. yüzyıllarda Ön Asya'ya, özellikle de Küçük Asya ve Transkafkasya'ya göçleri meselesi net bir şekilde açıklığa kavuşturulmamıştır. Araştırmacılar düzensiz infiltrasyonu kitlesel göçlerden daima ayırmamakta, kimi zaman da fetih ve yer değiştirme olaylarına dengeli bir şekilde ağırlık vermemektedirler. Bu durumda toponomik veriler, belirtilen türde kafa karıştırıcı konuların çözümü açısından yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda Transkafkasyalıların, başta Azerbaycan'ın ve Ön Asya'nın diğer bölgelerinin dil açısından Türkleşmesi sorununun açıklığa kavuşturulması hususunda da katkı sağlamaktadır.

"Selçuklular ve Ön Asya" konusu temelinde, Selçukluların 11.-12. yüzyıllarda dünya tarihindeki yerinin belirlenmesi hususuna yardımcı olunması amacıyla ortak bir özel çalışma yapılmasının zamanı artık gelmiştir. İldenizliler ve diğer

Paris, 1953, Cilt. I; aynı yazar, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *TTKB*, 1948, Cilt. XII; aynı yazar, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1958.

⁴⁵ A. Z. V. Togan, "Azerbaycan Etnografisine Dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1933, Cilt. 11; aynı yazar, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, C. I.

⁴⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İstanbul, 1941.

atabeg hanedanları ile Irak Sultanlığı'nın tarihi gibi ilgi çekici ve hemen hemen hiç çalışılmamış konular kendi araştırmacılarını beklemektedir. Arazi mülkiyeti ve tasarrufu, süzerenlik ve vassallık, askeri tarih, vergi ödeyen sınıfın statüsü, ticari-mali ilişkiler gibi konulara tahsis edilen çalışmalar özel bir çalışma döngüsü ile yapılabilir.

Özet olarak, 11.-12. yüzyılların sosyo-ekonomik, siyasi, askeri, ideolojik, etnik ve kültürel tarihi hakkında özel çalışmalar yapılması ve insanların ilgi duydukları bu konuları geniş bir çerçevede sahiplenmeleri gerekmektedir. Böyle kompleks bir işin gerçekleştirilmesi için araştırma eşgüdümünün ve SSCB'nin farklı şehirleri ile yurtdışında 11.-12. yüzyıllar tarihi hakkında çalışan araştırmacılar arasında bilimsel temasların kurulması gerekmektedir.

